

Eindverslag orgelrestauratie

Kogerkerk Koog aan de Zaan

Utrecht, december 2008
© *Peter van Dijk*

Inleiding

In mei 2004 werd op verzoek van de kerkvoogdij van de Herv. Kerk te Koog aan de Zaan door de Commissie orgelzaken voor de Samen op Weg-kerken een basisadvies uitgebracht betreffende het orgel in de Kogerkerk te Koog aan de Zaan. Het werd opgesteld door Peter van Dijk.

Op grond hiervan is besloten een restauratie van het orgel in gang te zetten. Er is een orgelcommissie geformeerd en Peter van Dijk werd benoemd tot adviseur bij de orgelrestauratie. Deze heeft vervolgens in augustus 2004 een restauratieplan opgesteld dat als uitgangspunt diende voor een offertetraject.

Het orgel van de Kogerkerk is een karaktervol laat-romantisch orgel met een schitterende hoofdkast en een historisch interessant schijnrugwerk. Het binnenwerk is representatief voor zijn bouwtijd en historisch gezien belangwekkend te noemen. Het orgel is daarom opgenomen in de redengevende omschrijving van het kerkgebouw in het Register van Rijksmonumenten van Geschiedenis en Kunst. Voor een reconstructie van het concept-1853 is sowieso te weinig materiaal bewaard gebleven. En de wijzigingen van na 1922 pasten niet in het concept-1922, waardoor het instrument qua klank een 'hybride' indruk maakte. De klank van de bewaard gebleven registers uit 1922 rechtvaardigde de keuze voor een conserverende restauratie waarbij de wijzigingen van ná 1922 (grotendeels met behulp van bij Flentrop bewaard gebleven pijpwerk uit 1922) ongedaan zijn gemaakt.

Na zorgvuldige vergelijking van de offertes is de keuze gevallen op het aanbod van Flentrop Orgelbouw te Zaandam.

Het vervolg van de voorbereiding van het restauratietraject is door de orgelcommissie van de Kogerkerk, met Merk Rijken (titularis) als enthousiast en daadkrachtig initiator, energiek ter hand genomen. Namens het College van Kerkrentmeesters coördineerde mevrouw Coby Houthuijse het project op een stimulerende en efficiënte wijze.

Het restauratieplan, de offerte en een restauratiebegroting zijn bij de (burgerlijke) Gemeente ingediend, met het verzoek om subsidietoekenning in het kader van de BRRM. Na een positief advies en een vaststelling van de subsidiabele kosten door de RDMZ/RACM heeft de gemeente Zaanstad een royale subsidiebeschikking afgegeven. Daarnaast zijn er door actieve fondswerving aanvullende financiële middelen verkregen.

Op 4 en 5 oktober 2008 is het gerestaureerde orgel weer feestelijk in gebruik genomen. Op 1 november 2008 verzorgde de adviseur een concert en op 5 november 2008 vond een eindkeuring plaats, in aanwezigheid van Wim Diepenhorst (RACM) en Cees van Oostenbrugge (Flentrop Orgelbouw).

En daarmee is een succesvol verlopen orgelrestauratie formeel afgesloten. Moge het orgel weer in volle glorie in erediens en concerten klinken!

Korte historie van het instrument

1853, L. van den Brink & Zn   Bouw van een orgel voor de RK St-Antonius van Paduakerk te Haarlem.

Broekhuysen (H 11) vermeldt:

"Heeft 24 stemmen, twee handclavieren, vrij pedaal en drie blaasbalgen, ieder lang 10 vt en breed 5 voeten. Op het bovenclavier is een verzet, dat de vier onderste registers afsluit met den voet [een afsluitrede voor de sterke registers. PvD]. Het onderclavier is van wijde mensuur en een crescendo voor het volle werk [eveneens een afsluiter voor de sterke registers? PvD].

<u>Bovenclavier</u>		<u>Onderclavier</u>		<u>Pedaal</u>	
Bourdon	8 vt	Bourdon	16 vt	Subbas	16 vt
Viol di Gamba	8 vt	Prestant	8 vt	Prestant	8 vt
Fluitdouce	4 vt	Holpijp	8 vt	Holpijp	8 vt
Prestant	4 vt	Octaaf	4 vt	Octaaf	4 vt
Octaaf	2 vt	Octaaf	2 vt	Fagot	16 vt
Flageolet	1 vt	Quint	3 vt	Bazuin	8 vt
Sexqualter D	2 st	Fluit	4 vt		
Dulciaan	8 vt	Cornet	2-5 st		
ventil		Mixtuur	2-4 st		
		Trompet	8 vt		

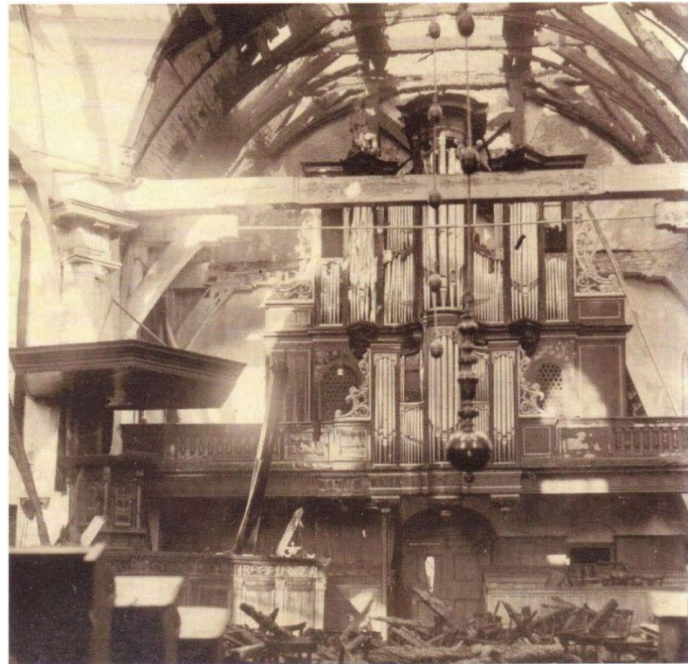
een gehalveerde koppeling, afsluiting, tremulant"

1870   Volgens Allan werd het orgel toen "belangrijk verbeterd". Allan vermeldt op het Bovenclavier ook nog een Prestant 8' (in 1870 toegevoegd?) en een Fluit Travers 8' D in plaats van de Sexqualter D; op het Onderclavier noemt hij een Quint 3 sterk in plaats van de Mixtuur 2-4 st (Quint 3 voet of mixtuur 3 sterk?) en vermeldt hij dat de Trompet 8' in Bas/Disc. is gedeeld. Op het Pedaal omschrijft hij de Bazuin 8' als Trompet 8'.

1913, H.W. Flentrop   Orgel overgeplaatst naar de Hervormde Kerk te Koog aan de Zaan. Rugpositief-front met loze pijpen toegevoegd en dispositie gewijzigd. Het orgel werd op 4 mei 1913 door H.W. Flentrop ingespeeld.
Flentrop werkte hier samen met de orgelmaker G.J. van Dungen en het nieuwe pijpwerk werd vermoedelijk geleverd door de Gebr. Franssen.
Op het Onderclavier werd de Trompet 8' vernieuwd. De beide pedaaltonswerken werden door Franssen geherintoneerd. Op het Bovenclavier werd de Viola di Gamba 8' (vanaf c) vervangen door een nieuw exemplaar met een volledige omvang en werden Fluit travers 8', Prestant 4', Octaaf 2', Flageolet 1' en Dulciaan 8' vervangen door Voix Celeste 8' (vanaf c), Nazart 3', Woudfluit 2', Schalmei 8' D en Basson-Hobo 8'.

1920   Orgel beschadigd bij kerkbrand.

1922, H. W. Flentrop   Grotendeels nieuw orgel in de bestaande (en gerepareerde) orgelkast. Materiaal (o.m. speeltafel en windladen) merendeels betrokken van de Fa. J. J. Elbertse.

Het orgelfront na de brand van 1920 (Foto uit: 100 jaar Flentrop Orgelbouw 1903-2003)

Dispositie 1922

Hoofdwerk (I, C-f''')

Bourdon 16'
 Prestant 8'
 Roerfluit 8' *
 Quintadeen 8'
 Octaaf 4'
 Fluit 4'
 Quint 3'
 Octaaf 2'
 Mixtuur 2-3 sterk
 Cornet 5 sterk Disc.
 Trompet 8'

Zwelwerk (II, C-f''')

Holpijp 8'
 Salicionaal 8'
 Viola di Gamba 8'
 Voix Célèste 8'
 Fluit Harmoniek 4'
 Nazard 3'
 Woudfluit 2'
 Basson Hobo 8'
 Tremolant
 Vaste combinaties: P, F, FF

Pedaal (C-d')

Subbas 16'
 Gedekt 8'
 Cello 8'
 Bazuin 16'
 II-I, Sub-Octaaf II-I
 P-I, P-II
 Vrije combinatie
 Pneumatische traktuur
 Magazijnbalg
 Gelijkzwevende stemming

* C-H gecombineerd met c-h van de Bourdon 16'.

1939, H.W. Flentrop

Schoonmaak en herstel; frontpijpen gepolijst.

Onbekend moment

Transmissie groot-octaaf Roerfluit 8' uit klein-octaaf Bourdon 16' (Hoofdwerk) stilgelegd.

19??, J.W. Maarssen

Acht-, vier- en tweevoets koor Cornet dichtgeplakt.
 Mechanieken vaste combinaties deels verwijderd.

1977, Flentrop Orgelbouw

Zwelwerk: – Viola di Gamba 8' + Roerfluit 4',
 - Voix Célèste 8' + Sifflet 1', - Fluit Harmoniek 4' + Prestant 4'.

1981, Flentrop Orgelbouw

Aanleg aparte windleiding van ventilator naar speeltafel.
 Samenstelling Mixtuur gewijzigd.
 Pedaal: Bazuin 16' gerestaureerd.

Beschrijving van het orgel en de restauratie

Situering orgel

Het instrument is geplaatst op een galerij tegen de torenmuur. De speeltafel bevindt zich aan de linkerzijde. Nadat de te restaureren delen in 2007 naar de werkplaats van Flentrop waren overgebracht is de muur achter het orgel van een nieuwe stuclaag voorzien.

Orgelkasten

Delen van de hoofdkast, waaronder de onderbouw (gedeeltelijk; ze is in 1913 verbreed), het frontraam, grote delen van het snijwerk en de frontstok dateren nog uit 1853; aan de binnenzijde van het frontraam is nog brandschade uit 1920 zichtbaar. Het loze 'rug'positief en aanvullende delen van de hoofdkast (waaronder het uit delen van pianokisten vervaardigde dak daarvan) zijn respectievelijk in 1913 en in 1922 aangebracht.

Het front uit 1853 bleef, enigszins 'gecamoefleerd' door het schijnrugwerk uit 1913 en geflankeerd door de onderkastverbredingen uit 1922, bewaard. Matthias van den Brink heeft hier een 'klassieke' vijfledige indeling – een ronde, vooruitspringende middentoren, zijwaarts geholde, gedeelde tussenvelden, en spitse zijtoren – aan weerszijden uitgebreid met vlakke gedeelde zijvelden. De klaviatuur was oorspronkelijk aan de voorzijde, in de onderkast aangebracht. Het *Bovenclavier* was in de onderkast opgesteld, de pedaalladen stonden daar naar alle waarschijnlijkheid ook, ter linker- en ter rechterzijde. De zijtoren worden 'ondersteund' door engelenkoppen, onder de middentoren bevindt zich een soffiet met twee engelenkoppen. Het rugpositieffront is qua vormgeving aan de hoofdkast ontleend. De herkomst van de bekronende beelden is onbekend; de foto van de situatie na de kerkbrand en de nog altijd zichtbare brandschade boven in de hoofdkast doen in elk geval vermoeden dat de oorspronkelijke bekroningen in 1920 verloren zijn gegaan.

De fraaie soffiet uit 1853, met daaronder de oorspronkelijke plaats van de klaviatuur (thans die voor het

De orgelkasten zijn in 2008 door Flentrop Orgelbouw zo terughoudend mogelijk hersteld; elementen van na 1922 (onder meer de zachtboardplaten boven het pijpwerk) zijn verwijderd. De firma Van Lierop (Zaandam) verzorgde een curatieve casu quo preventieve houtwormbestrijding. De firma IJsbrand Kuiper (Zaandam) herstelde het schilderwerk (houtimitatie op de orgelkasten, goudverf op het snij- en lofwerk, en gebroken wit op de bekroningen van de hoofdkast). De houtwormbestrijding kan, hoe goed ook uitgevoerd, geen volledige garantie bieden voor de toekomst. Regelmatige inspectie op (nieuwe) levende houtworm is daarom geboden. De orgelmaker en de schilder hebben zorgvuldig werk geleverd en zijn er in geslaagd het bestaande, fraaie patina te behouden.

Windvoorziening

De windvoorziening is in een ruimte rechts achter het orgel ondergebracht. De magazijnbalg (met schepbalgen) dateert mogelijk uit 1870, in elk geval ten laatste uit 1913. Ook de kanalisatie naar het orgel is ouder dan 1922. Op het hoofdkanaal bevindt zich nog de oude windlosser, zonder registermechaniek (1853?).

De balgstoel en de windkanalisatie zijn hersteld, de balgen zijn opnieuw beleerd en er is een nieuwe orgelmotor geplaatst.

De windvoorziening is, naar 19e eeuwse traditie, fraai stabiel met een subtiele 'ademkarakteristiek'. Net als voor de restauratie bedraagt de winddruk 82 mm. – deze is vermoedelijk na 1922 nooit gewijzigd en bleek proefondervindelijk optimaal – en is het orgel gelijkzwevend gestemd op een stemtoonhoogte van $a=440$ Hz.

Regeerwerk

Het regeerwerk dateert uit 1922 en is rein pneumatisch (inlatende wind). Om de reactiesnelheid van de toetstraktuur te verhogen was in 1977 een extra windkanaal vanaf de windmotor naar de speeltafel aangebracht. Dit toen ietwat provisorisch aangelegde kanaal is thans vervangen door een qua stijl bij het orgel passend houten kanaal.

Het regeerwerk is geheel gerestaureerd, waar nodig vernieuwd en aangevuld (vaste combinaties). De aanleg van het regeerwerk is in 1922 niet op het hoogst denkbare niveau uitgevoerd. Zo is de 'weg' van de pneumatiekleidingen vanuit de speeltafel naar de windladen lang en 'bochtig'. Helaas bleek dit zonder zeer drastische ingrepen niet 'verbeterbaar'. Vanwege de monumentale status van het orgel is van een algehele vernieuwing van het regeerwerk afgezien. Dankzij zorgvuldig herstel, vernieuwing van de membranen en delen van de pneumatiekleidingen, functioneert het regeerwerk naar behoren, met een acceptabele 'reactiesnelheid'.

Windladen

Het instrument is in 1922 voorzien van nieuwe (door de firma Elbertse geleverde) kegelladen. De indeling van de hoofdwerkklade correspondeert niet met die van de frontpijpen, met als gevolg een gecompliceerde – overigens goed functionerende – 'conducten-situatie'.

Het pijpwerk van het Hoofdwerk staat - op fronthoogte - op twee achter elkaar, door een stemgang van elkaar gescheiden, chromatisch ingedeelde laden. Het groot-octaaf staat links opgesteld, het pijpwerk aflopend naar de zijkant; het overige pijpwerk staat op het rechtergedeelte van de laden, eveneens in grootte aflopend naar de zijkant. Het pijpwerk van het als onderpositief opgestelde Zwelwerk staat op een chromatisch ingedeelde lade, van links naar rechts aflopend. Het Pedaal staat rechts onder in de hoofdkast opgesteld, van buiten naar binnen aflopend, op een C- en een Cis-lade; deze laden zijn achter elkaar geplaatst.

Na het afnemen van het pijpwerk zijn de windladen gecontroleerd. Daarbij bleek restauratie niet noodzakelijk te zijn. Wel zijn uiteraard de pijproosters aangepast ten behoeve van het dispositieherstel.

Om de windladen in goede conditie te houden is een zorgvuldig en zo terughoudend mogelijk verwarmingsbeleid noodzakelijk. De maximum-temperatuur beneden in de kerk zou de 19 graden Celsius niet te boven moeten gaan (het is dan boven in het orgel 4 à 5 graden warmer). Het verdient

aanbeveling om in het stookseizoen de kerk in etappes op te warmen (maximaal 3 graden stijging

6

per etappe en 'rustpauzes' van ca. 2 uur tussen iedere etappe). Zo kan de temperatuurstijging geleidelijk geschieden en de warme lucht zich zo goed mogelijk verspreiden, waardoor het door mij op 1 november 2008 geconstateerde aanzienlijke temperatuurverschil tussen Hoofdwerk en Zwelwerk zo klein mogelijk wordt. Bovendien kan de relatieve luchtvochtigheid (die niet beneden de 50% zou moeten komen) zo goed als mogelijk in de hand worden gehouden (daarnaast verdient regelmatige ventilatie van de kerkruimte aanbeveling).

Speeltafel

Deze stamt uit 1922 en is goed bewaard gebleven. Volstaan kon worden met conserverend herstel. Curieus is het historiserende registerplaatje met nomenclatuur van de Tremolant. De oude orgelbank wordt thans (in gedemonteerde vorm) in de balgruimte bewaard. Er is op instigatie van Merk Rijken een andere (gebruikte) orgelbank geplaatst. Enkele afgesleten pedaaltoetsen zijn van een opdik voorzien, de registratuur en de registeropschriften zijn op stijlvolle wijze 'ingericht' voor het dispositieherstel.

Pijpwerk

Een klein deel van het pijpwerk uit 1853 en de meeste in 1913 geplaatste registers zijn in 1922 hergebruikt. Het grootste deel van het pijpwerk dateert echter uit 1922. Daarnaast is er, vermoedelijk in 1922, ook gebruik gemaakt van bestaand pijpwerk uit de voorraad van H.W. Flentrop (de Quintadeen 8' van het Hoofdwerk en de Salicionaal 8' van het Zwelwerk).

Op grond van de brandsporen uit 1920 en de na deze brand gemaakte, bewaard gebleven foto kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat er in 1922 meer orgeldelen zijn vernieuwd dan strikt noodzakelijk was.

Het pijpwerk is in 2008 waar nodig hersteld en beter 'opgehangen'. Houten pijpwerk is bovendien waar nodig opnieuw verlijmd. De stoppen van de houten pijpen zijn, omwille van een betere stembaarheid, voorzien van vilt en leer. Voorts zijn ingezakte voetpunten van frontpijpen vernieuwd of hersteld.

De nog bij Flentrop bewaarde pijpen uit 1913 en 1922 (Zwelwerk: Voix Celeste 8' en Fluit Harmoniek 4') zijn op hun oude plaatsen teruggekeerd en waar nodig aangevuld.

Voor de Viola di Gamba 8' (Zwelwerk) is passend pijpwerk afkomstig uit de voorraad van Flentrop

gebruikt.

7

De Mixtuur (Hoofdwerk) is in zijn samenstelling van 1922 teruggbracht. De combinatie van het groot-octaaf van de Roerfluit 8' (Hoofdwerk) met het klein-octaaf van de Bourdon 16' is hersteld. De tot zwijgen gebrachte koren van de Cornet (Hoofdwerk) zijn wederom tot klinken gebracht. Intonatiegebreken zijn hersteld. Voor het overige is, op basis van het vele qua klankgeving sedert 1922 gaaf bewaard gebleven pijpwerk, de intonatie behoedzaam hersteld casu quo (het thans geplaatste pijpwerk) ingepast in het klankbeeld.

Dispositie

Hoofdwerk (Manuaal I; C-f''')

Bourdon 16'	C-D 1922 (grenen), Dis-h 1853 (eiken), c-f''' 1922 (metaal).
Prestant 8'	1922. C-bes in het front, h-f''' op de lade.
Roerfluit 8'	1922. C-H gecombineerd met c-h van de Bourdon 16'; c-f''' metaal.
Quintadeen 8'	In 1922 geplaatst laat-19e of vroeg-20e eeuws pijpwerk (Maarschalkerweerd-factuur); C-f''' metaal.
Octaaf 4'	C-H 1853, c-f''' 1922; metaal.
Fluit 4'	C-f' 1853, gedekt, fis''-f''' 1922, open conisch; metaal.
Quint 3'	C-f''' 1853; metaal.
Octaaf 2'	C-H 1853, c-f''' 1922; metaal.
Mixtuur 2-3 sterk	1922, met aanvullingen uit voorraad Flentrop Orgelbouw Samenstelling: C 2 – 1 1/3; c 2 2/3 – 2; f 2 2/3 – 2 – 1 1/3; c' 4 - 4 - 2 2/3 – 2.
Cornet 5 sterk Disc.	Af c', 1922. c' 8 – 4 – 2 2/3 – 2 – 1 3/5.
Trompet 8'	C-f''' 1913; zinken stevels, metalen koppen, bekens C-h' zink, c''-f''' metaal; bekens vanaf fis'' overblazend; Duitse lefels.

Zwelwerk (Manuaal II; C-f''')

Holpijp 8'	C-g 1922, hout (grenen), gis-f''' 1922 metaal.
Salicionaal 8'	C-H 1922, grenen, gedekt, c-f''' 2e helft 19e eeuw (Flaes-factuur), in 1922 geplaatst.
Viola di Gamba 8'	Uit voorraad Flentrop Orgelbouw.
Voix Célèste 8'	1913, in 2008 herplaatst; vanaf c
Fluit Harmoniek 4'	1922, in 2008 herplaatst, aangevuld met pijpwerk uit voorraad Flentrop Orgelbouw.
Nazard 3'	1913; C-h' gedekt, c''-f''' open conisch; metaal.
Woudfluit 2'	1913; C-f''' open conisch; metaal.
Basson Hobo 8'	1913. Zinken stevels en metalen koppen; bekens C-H cilindrisch (zink), c-h flauw trechtervormig met een zinken onderbeker en een (losse, in de onderbeker geschoven) metalen bovenbeker, c'-f''' metaal; op een flauw trechtervormige onderbeker is een wijder uitlopende bovenbeker gesoldeerd; Duitse lefels.
Tremolant	1922.

Pedaal (C-d')

Subbas 16'	C-h 1853 (eiken), c'-d' 1922 (grenen).
Gedekt 8'	C-H 1853 (eiken), c-d' 1853 (metaal).
Cello 8'	1922; zink.
Bazuin 16'	1922; houten stevels, metalen koppen, zinken bekens. Duitse lefels.

Koppelingen	II-I, Sub-Octaaf II-I, P-I, P-II
Vaste combinaties	P, F, FF
Vrije combinatie	

Klankbeeld

Gelet op het bouwjaar 1922 is het klankbeeld verrassend 'klassiek' te noemen. Aan de ene kant verloochent het 19e eeuwse pijpwerk zich niet, aan de andere kant had H.W. Flentrop kennelijk een 'goed oor' voor 19e eeuwse orgelklank. Het instrument manifesteert zich qua klank thans weer als een overtuigend geheel.

In die klank ligt dan ook, naast het prachtige 'hoofdfront', de sterke kant van het orgel.

Door de nu voltooide restauratie is een belangrijk mo(nu)ment in de geschiedenis van Flentrop Orgelbouw op overtuigende wijze in ere hersteld.

Literatuur en bronnen

George Hendricus Broekhuizen Senior, *Orgelbeschrijvingen*. Handschrift ca. 1850-1862, uitgegeven in opdracht van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis (VNM) door Arend Jan Gierveld (Amsterdam 1986/1993), H 11.

F. Allan, *Geschiedenis en Beschrijving van Haarlem ... III* (Haarlem 1878), 643-644.

Het Orgel; 10/8 (1913), 62; 36/6 (1939), 69.

Peter van Dijk (red.), *Het Historische Orgel in Nederland 1850-1858* (NIVO 2002), 172-175.

100 jaar Flentrop Orgelbouw 1903-2003 (Zaandam 2004), 8-9, 11-12.

Archief Flentrop Orgelbouw.

De foto's zijn, uitgezonderd die op pagina 3, afkomstig van de website www.orgbase.nl, Koog aan de Zaan, Kogerkerk. Ze zijn gemaakt door Jan van der Male.